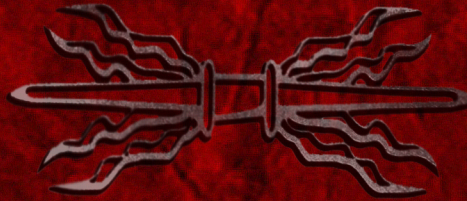

SELEVCIA

AD CALYCADNVM

SAYI I -2011

OLBA KAZISI YAYINLARI

SELEVCIA AD CALYCADNVM I

OLBA KAZISI YAYINLARI

OLBA KAZISI YAYINLARI

SELEVCIA AD CALYCADNUM I

Ankara 2011 / Türkiye

ISBN

Seleucia ad Calycadnum, hakemlidir ve her yıl Nisan ayında bir sayı olarak basılır. Yollanan çalışmalar, giriş sayfalarında belirtilen yazım kurallarına uygunsuzsa yayınlanmaz, çalışması yayınlanan her yazar, çalışmanın baskı olarak yayınlanmasını kabul etmiş ve telif haklarını Seleucia ad Calycadnum yayınına devretmiş sayılır. Seleucia ad Calycadnum kopya edilemez ancak dipnot referans gösterilerek yayınlarda kullanılabilir.

Seleucia ad Calycadnum için yazışma adresi:

Okt. Murat ÖZYILDIRIM

Mersin Üniversitesi Fen – Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü

Çiftlikköy Kampüsü 33342 Mersin – TÜRKİYE

Tel: 00 90 324 361 00 01 – 4735 e- posta: ozyildirimmurat@gmail.com.

OLBA KAZISI YAYINLARI
SELEVCIA AD CALYCADNUM I

ISBN:

Editörler

Emel ERTEN
Diane FAVRO
Murat ÖZYILDIRIM

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Halit ÇAL Prof. Dr. Çiğdem DÜRÜŞKEN Prof. Dr. Emel ERTEN
Prof. Dr. Diane FAVRO Prof. Dr. Turhan KAÇAR Prof. Dr. Gülgün KÖROĞLU
Prof. Dr. Erendiz ÖZBAYOĞLU Prof. Dr. Scott REDFORD Prof. Dr. Aygül SÜEL
Prof. Dr. Fikret YEGÜL

Doç. Dr. Salim AYDÜZ Doç. Dr. Sedef ÇOKAY-KEPÇE Doç. Dr. Efrumiye ERTEKİN

Yrd. Doç. Dr. Figen ÇEVİRİCİ – COŞKUN Yrd. Doç. Dr. Merih EREK
Yrd. Doç. Dr. Fikret ÖZBAY Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Murat ÖZGEN
Yrd. Doç. Dr. Sema SANDALCI Yrd. Doç. Dr. H. Sibel ÜNALAN
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Fatih YAVUZ

Dr. Vujadin IVANISEVIC

Seleucia ad Calycadnum, Olba Kazısı yayını olarak yılda bir sayı yayınlanır. Yayınlanması istenen makalelerin en geç Şubat ayında gönderilmiş olması gerekmektedir. Seleucia ad Calycadnum, arkeoloji, eskiçağ dilleri ve kültürleri, eski çağ tarihi, sanat tarihi konularında yazılan, daha önce yayınlanmayan yalnızca Türkçe, İngilizce çalışmaları ve kitap tanıtımlarını yayımlar.

Kapak Tasarım: Tuna AKÇAY

Dizgi:

Baskı:

İÇİNDEKİLER

IULIANUS APOSTATA'NIN
UFUKTAKİ HİRİSTİYANLIKLA SINAVI
Erendiz ÖZBAYOĞLU

11

İKİNCİ YÜZYILDA HİRİSTİYANLIK:
ENTELEKTÜELLER, DÜŞÜNCELER
VE GRUPLAR
Turhan KAÇAR

19

ERKEN BİZANS CAMCILIĞI: KİMLİĞİ
VE NİTELİĞİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER
Emel ERTEN

29

SON ARKEOLOJİK BULGULAR
IŞIĞINDA AZİZ PAULUS'UN
İKİNCİ KÜTSAL GÖREV GEZİSİNDE
TROAS YOLCULUĞU
Reyhan KÖRPE

51

YUMUKTEPE HÖYÜĞÜ KAZILARINDA
GÜN IŞIĞINA ÇIKARILAN
AZİZ MENAS TASVİRLİ HACI ŞİŞESİ
Gülgün KÖROĞLU

77

ROMA DEVLETİNİN HİRİSTİYANLIĞI
ORTADAN KALDIRMAYA YÖNELİK
SON HAMLESİ: BÜYÜK TAKİBAT
(303-311)
Efrumiye ERTEKİN

91

BİZANS SİKKELERİNDE YER ALAN
GÖKSEL VARLIKLAR
“KERUBİM VE SERAFİM”
Ceren ÜNAL

111

OLBA'DA HİRİSTİYAN MEZARLARI
Tuna AKÇAY

133

ISAVRIA DAĞLARINDA
HIRİSTİYAN MANASTIRCILIĞININ BİR
ÖRNEĞİ: OLBA MANASTIRI
Murat ÖZYILDIRIM
H. Sibel ÜNALAN

147

GEÇ ANTİK DÖNEM'DE
CILICIA VE ISAURIA'DA
KİLİSE SAYISININ ARTIŞ NEDENLERİ
ÜZERİNE BİR DENEME
Ümit ÇAKMAK

167

SOME OBSERVATIONS
ON MONOTHEISM
IN CILICIA
Sevim AYTEŞ CANEVELLO

183

KİTAP TANITIMI:
GEÇ ANTİKÇAĞ'DA HİRİSTİYANLIK
Emin SARIİZ

191

KİTAP TANITIMI:
ROMA DÜNYASINDA YIKANMA
William AYLWARD

195

OLBA KAZISI YAYINLARI
SELEVCIA AD CALYCADNVN I

Yazım Kuralları

Makaleler, Times New Roman yazı karakterinde, word dosyasında, başlık tümü 12 punto büyük harf, metin 10 punto, dipnot ve kaynakça 9 punto ile yazılmalıdır. Çalışmada ara başlık varsa, bold ve küçük harflerle yazılmalıdır. Türkçe ve İngilizce özetler, makale adının altında 9 punto olarak ve en az iki yüz sözcük ile yazılmalıdır. Özetlerin altında İngilizce ve Türkçe beşer anahtar sözcük, 9 punto olarak “anahtar sözcükler” ve “keywords” başlığının yanında verilmelidir.

- Dipnotlar, her sayfanın altında verilmelidir. Dipnotta yazar soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası sıralaması aşağıdaki gibi olmalıdır.
Demiriş 2006, 59.
- Kaynakça, çalışmanın sonunda yer almalı ve dipnottaki kısaltmayı açıklamalıdır.
Kitap için:
Demiriş 2006 Demiriş, B., *Roma Yazınında Tarih Yazıcılığı*, Ege Yay., İstanbul.
Makale için:
Kaçar 2009 Kaçar, T., “Arius: Bir ‘Sapkın’ın Kısa Hikayesi”, *Lucerna Klasik Filoloji Yazıları*, İstanbul.
- Makalede kullanılan fotoğraf, resim, harita, çizim, şekil vs. metin içinde yalnızca **(Lev.1)**, **(Lev. 2)** kısaltmaları biçiminde “Levha” olarak yazılmalı, makale sonunda “Levhalar” başlığı altında sıralı olarak yazılmalıdır. Bütün levhalar, jpeg ya da tift formatında 300 dpi olmalıdır. Alıntı yapılan levha varsa sorumluluğu yazara aittir ve mutlaka alıntı yeri belirtilmelidir.
- Makale ve levhalar, CD’ye yüklenerek çıktısı ile birlikte yollanmalıdır.

PRAEFATIO

Mersin'in Silifke ilçesi sınırları içindeki Olba'da TC Kùltür ve Turizm Bakanlığı izni ile 2001 – 2009 yılları arasında arkeolojik yüzey araştırmaları, 2010 yılındaysa Bakanlar Kurulu kararı ile ilk arkeolojik kazılar başladı. Bøylece Olba hakkında buğüne kadar bilinenlere yeni bilgiler eklendi ve ulaşılan sonuçlar ekip üyelerimiz tarafından birçok yayınlarla bilim dünyasına sunuldu.

“Seleucia ad Calycadnum”, arkeoloji, eskiçağ dilleri ve kùltürleri, sanat tarihi konularında yapılan çalışmaları sizlerle buluşturmak üzere yayın yaşamına başlıyor. İlk sayıda “Erken Hıristiyanlık” teması ile çıkmakla birlikte, gelecek sayılarımızda sizlerin çalışmalarına çok daha geniş bir yelpazede yer vermeyi amaçlamaktayız.

Birinci sayımıza katkı sağlayan başta Seleucia ad Calycadnum Bilim Kurulu üyeliğini kabul eden saygıdeğer øđretim üyeleri olmak üzere, sayın yazarlara, amblemimizin çizimi için ressam Cavidan Yegül Erten'e, kapak tasarımı için arkeolog Tuna Akçay'a, teknik yardımlarından dolayı M. Çaçlar Kırkpınar'a ve Gonca Sümer'in şahsında TAN Kitabevi'ne teşekkür ederiz.

Yapacağınız çalışmaların dergimizde yayınlanmasından onur duyacağımızı belirtmek isteriz.

Editørler:

Prof. Dr. Emel Erten

Prof. Dr. Diane Favro

Murat Özyıldırım (MA)

PRAEFATIO

After nine years (2001-2009) of archaeological surveys at Olba in Mersin, Silifke, excavations started in 2010 with the permission of the Ministry of Culture and Tourism. The team members of Olba have added extensive new information on the settlement history of the site, presenting their results in many publications.

“Seleucia ad Calycadnum” will be an annual journal for the studies on archaeology, ancient languages and cultures, and the history of art published by Olba excavations. Although the first issue focuses on Early Christianity, subsequent issues will include a wider range of investigations.

We want to thank the contributors and the colleagues who honored us by accepting to take part in the scientific board. Painter Cavidan Yegül Erten was kind enough to draw our logo and archaeologist Tuna Akçay designed the front-cover. M. Çağlar Kırkpınar did all the tiresome office work. Finally, many thanks to the TAN Bookstore and Gonca Sümer for giving us support for the publication of “Seleucia ad Calycadnum”.

We welcome contributions for future issues of “Seleucia ad Calycadnum”.

Editors:

Prof. Dr. Emel Erten

Prof. Dr. Diane Favro

Murat Özyıldırım (MA)

ROMA DEVLETİNİN HİRİSTİYANLIĞI ORTADAN KALDIRMAYA YÖNELİK SON HAMLESİ: BÜYÜK TAKİBAT (303-311)

Efrumiye ERTEKİN*

Özet

Diocletianus'un 23 Şubat 303 tarihli İlk Takibat Edictumu'ndan, 313 tarihinde Licinius ve Constantinus tarafından ilan edilen Milano Fermanı'na kadar geçen 10 yıllık süreçte, Hıristiyanlara karşı yapılan baskı ve zulümler Hıristiyanlık tarihinde "Büyük Takibat" olarak adlandırılmaktadır. Büyük Takibat Hıristiyanlık dininin ve Hıristiyanların en son ve en geniş kapsamlı kovuşturmasıdır. Hem Roma Tarihindeki hem de Hıristiyanlık tarihindeki en önemli kırılma noktalarından biridir. Diocletianus'un hükümdarlığının son yıllarında bir dizi fermanlar çerçevesinde başlatılan takibat, imparatorluğun her tarafında aynı biçimde uygulanmamıştır. Tetrarkhların kişisel inisiyatiflerine bağlı olarak uygulama farklı coğrafyalarda farklı biçimlerde gerçekleşmiştir. Pek çok Hıristiyan bu kıyımlar sırasında hayatını kaybetmiştir. 313 yılında Constantinus ve Licinius tarafından ilan edilen Milano fermanıyla takibata yasal olarak son verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Büyük Takibat, Diocletianus, Galerius, Birinci Edictum, İkinci Edictum, Üçüncü Edictum, Dördüncü Edictum.

Abstract

The persecutions and pressures against the Christians in the ten years from the beginning of Diocletianus' First Edictum of persecution on 23 February 303 to the edict of Licinius and Constantinus declared in 313 is known as the "Great Persecution". Diocletianus' Persecution was the Empire's last, largest and bloodiest official persecution of Christianity. Furthermore, it was the most important breaking point both for the history of the Christians and the Romans. In the last phase of his reign, Diocletian's edicts of persecution in the form of a series of writs were not equally applied all over the Empire. The imp-

* Doç. Dr. Efrumiye ERTEKİN, Mersin Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Çiftlikköy Kampüsü 33342 Mersin, e-posta: efertekin@mersin.edu.tr.

lementation was ultimately realized through different forms in diverse regions depending on the respective initiatives of Tetrarchs. A great deal of Christians lost their lives during these massacres. The Edict of Milan issued in 313 by Constantinus and Licinius officially terminated the persecution.

Keywords: Great Persecution, Diocletian, Galerius, First Edict, Second Edict, Third Edict, Fourth Edict.

Giriş

303–313 yılları arasındaki on yıla damgasını vuran “Büyük Takibat” Roma devletinin Hıristiyanlığa ve Hıristiyanlara karşı uyguladığı en son ve en kapsamlı kovuşturmadır. Hıristiyanlığı dünya üzerinden silme sloganıyla başlayan hareket, en keskin Hıristiyan karşıtının Hoşgörü Fermanı’yla sonuçlanması bakımından dünya tarihinin ilginç fenomenlerinden birisidir. Yine söz konusu kovuşturma, Roma devletini siyasal, sosyal ve ekonomik yönden değiştirip yepyeni bir dünya düzeni kurmayı hedefleyen ve bu yeni düzeni ayakta tutacak ideolojik temelleri pagan dinde ve Roma’nın geleneksel ahlakında arayan bir imparator zamanında başlatılması bakımından da incelemeye değer konulardan biridir. Nitekim “Büyük Takibat” ya da “Büyük Zulüm” yabancı literatürde sıkça işlenmiş konulardan birisidir. Türkçe literatürde ise bu konuya değinen çalışmalar oldukça sınırlıdır. Bu çalışmanın temel amacı, derginin bu sayıdaki tematik yapısına da uygun olarak, Diocletianus ve ardılları dönemindeki “Büyük Takibat”la ilgili temel kaynaklar ve literatür ışığında konuyu ana hatlarıyla ele almak ve böylece Türkçe literatürdeki açığın kapatılmasına destek vermektir.

Konuya ilişkin en önemli kaynaklar bu sürecin içinde görgü şahidi olarak bulunmuş olan Lactantius¹ ve Eusebius’un² eserleridir. Lactantius’un *De Mortibus Persecutorum* (Takibatçıların Ölümü Hakkında)³; Eusebius’un ise *Historia Ecclesiastica* (Kilise Tarihi) ve *De Martyribus Palestinae* (Filistin Şehitleri Üzerine) adlı eserleri özellikle önemlidir⁴.

Önceleri Roma’nın küçük dinsel cemaatlere gösterdiği hoşgörüden payını alan Hıristiyanlık, zamanla yaygınlaşıp büyüdükçe, Roma yönetiminin düşmanlığını üzerine çekmeye başlamıştır. Roma devletinin Hıristiyan takibatı üç evrede incelenmektedir⁵.

Birinci evre Hıristiyanlığın ortaya çıkışından 64 yılındaki büyük Roma yan-

1 Tam adı Lucius Caelius (veya Caecilius) Firmianus Lactantius’dur. MS ca 245–ca.325 yılları arasında yaşamış, Kuzey Afrika kökenli kilise yazarı ve hatiptir. Diocletianus zamanında Nikomedia’da hitabet öğretmenliği yapmıştır. Ancak Büyük Takibat sırasında görevden uzaklaştırılmış; daha sonra Büyük Constantinus’a danışmanlık, oğluna da hocalık yapmıştır. Diğer önemli eserleri *De Ira Dei* (Tanrıların Öfkesi üzerine) ve *Divinae Institutiones* (Tanrısal Kurumlar)’dır.

2 Kaesarea’lı Eusebius veya *Eusebius Pamphilius* olarak da tanınır. MS ca. 260-339/40 yılları arasında yaşamıştır. 313 yılı civarında Caesarea Maritima piskoposu olmuştur. Kilise tarihçiliğinin kurucusu olarak kabul edilmektedir. Yukarıda belirtilen eserleri yanında *Vita Constantini* (Constantinus’un Yaşamı) adlı eseri de önemlidir.

3 Lactantius’un tarihçiliği ve söz konusu eserin yorumu için bk. C.A. Söby, (1980). *Lactantius the historian: An analysis of the De mortibus persecutorum*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press.

4 Eusebius’un tarihçiliği için bk. R.M.Q. Grant, (1980). *Eusebius as Church Historian*. Oxford: Oxford University Pres.

5 Ste-Croix 1963, 6.

gınına kadar olan dönemi kapsar. Bu süre içinde Roma yönetimi tarafından gerçekleştirilen herhangi bir takibat bilinmemektedir.

İkinci evre yangının hemen arkasından, Nero tarafından yapılan takibatlardan itibaren 250 yılına kadar olan (Decius dönemindeki genel takibata kadar) süreyi kapsar. 64 yılında çıkan yangında Roma kenti çok büyük hasar görmüştür. Bu yangından Hıristiyanlar sorumlu tutulmuş, antik yazarların belirttiğine göre⁶ Hıristiyanlar türlü işkencelere maruz kalmışlar ve acımasızca katledilmişlerdir. Ancak Nero'nun takibatı yalnızca Roma kenti ile sınırlı kalmıştır. Bu süre içinde Hıristiyanlara şiddet uygulayan bir diğer imparator Domitianus'dur⁷. Roma devletinin Hıristiyanlara karşı resmi tavrını yansıtan ilk belge ise Traianus ve 110/111 yılı Bithynia valisi Plinius arasındaki yazışmalarıdır⁸. Plinius Hıristiyanların kovuşturması sırasında nasıl davranması gerektiği konusunda imparatorun önerisini almak istemiştir. Plinius'un mektubu halk arasında Hıristiyanlara karşı oluşan tepkiyi göstermesi bakımında da önemlidir. Traianus Hıristiyan olduklarını inkâr eden kişilerin cezalandırılmaması, halktan gelen isimsiz ihbarların dikkate alınmaması gerektiği yönünde direktif vermektedir. Marcus Aurelius, Septimius Severus ve Maximinus Thrax dönemlerinde de münferit olaylar yaşanmıştır. Ancak ikinci evre genel olarak değerlendirildiğinde, izole ve yerel takibatlar söz konusudur⁹ ve kurbanların sayısı oldukça azdır.

Üçüncü evre ise 250–51 yılındaki Decius dönemindeki takibattan 313 yılındaki Milano Fermanı'na kadar olan süreci kapsar. Decius dönemindeki kovuşturma Hıristiyanlara karşı uygulanan ilk genel takibattır. Söz konusu kovuşturma 250 yılında çıkarılan *edictum* çerçevesinde yürütülmüştür¹⁰. Fermana göre tüm vatandaşlar bir devlet görevlisinin nezaretinde imparator kültü için kurban kesecekler ve bu görevi yerine getirdiklerine dair bir sertifika (*libellus*) alacaklardır. Böylece Hıristiyan olmadıklarını belgeleyeceklerdir. Çok şiddetli bir takibat olmasına rağmen kısa sürmüştür. Valerianus'un tahtta geçişiyle birlikte, 257 ve 258 yıllarında çıkarılan *edictumlar* çerçevesinde yeni bir takibat daha başlatılmıştır¹¹. 257–9 yıllarını kapsayan bu ikinci genel takibat ise üç yıldan az sürmüştür. Üçüncü evrenin son halkasını ise, 303–313 yılları arasındaki üçüncü genel takibat olan, “Büyük Takibat” oluşturmaktadır.

Aşağıda önce Diocletianus'un tahtta çıkışından (284) Büyük Takibatın baş-

6 Tac., *Ann.* 15.44; Suet. *Nero* 16.2; Tert., *Apol.* 5.3.; Euseb. *Hist. eccl.* 2.25; Lactant. *De mort. pers.* 3.

7 Lactant. *De mort. pers.* 2; Barnes 1968, 32-3.

8 Plin. *Ep.* 10. 96/97.

9 Gaddis 2005, 32.

10 Euseb. *Hist. eccl.* 6.39.1; Millar 1977, 567.

11 Millar 1977, 568; Haas 1983, 133.

ladığı 303 yılına kadarki dönem incelenecektir. Daha sonra Büyük Takibat'ın nedenlerine ve takibat kararının alınmasına değinilecek; Diocletianus ve ortakları tarafından yayınlanan takibat *edictum*ları tek tek ele alınacaktır. Arkasından Diocletianus ve Maximianus'un 305 yılında tahttan çekilmesinden sonraki gelişmeler üzerinde durulacaktır. Son olarak 311 Galerius Emirnamesi ve 313 Milano Fermanıyla Takibatın sona ermesine değinilecektir. Değerlendirme kısmında ise takibatın sonuçları ve etkileri özetlenecektir.

I. Diocletianus'un tahtta çıkışından Büyük Takibat'ın başlamasına kadar (284-303) genel durum

Babası Valerianus'un Sasanilere esir düşmesiyle, 260 yılında tek başına imparator olan Gallienus kiliseyle barış yapmıştır. Aurelianus dönemindeki kısa süreli takibat bir kenara bırakılırsa, Büyük Takibatın başladığı 303 yılına kadar geçen 40 yıllık süreçte Hıristiyanlar büyük bir serbestlik dönemi yaşamışlardır¹². Eusebius'un anlatışına göre bu süreçte Hıristiyanlar imparatorluk yönetiminde ve sarayda önemli görevlere gelmişlerdir¹³. Diocletianus'un saray yöneticilerinden Dorotheus ve Gorgonius bu duruma iyi birer örnek oluşturmaktadır¹⁴. Hıristiyanlar yerel yönetimlerde de çok çeşitli ve üst kademelerde görevler üstlenmişlerdir. Eusebius Hıristiyanların yerel yönetimlerdeki konumlarına örnek olarak, Alexandria'da adalet işlerinden sorumlu Philoromus'u ve yerel yönetimde oldukça etkili olan Thmuis kilisesi piskoposu Philias'ı vermektedir¹⁵. Ayrıca Phrygia'da mali işlerden sorumlu olan İtalyan kökenli soylu bir aileye mensup Adauctus'u da bunlar arasında zikretmektedir¹⁶. Lactantius ise Diocletianus'un karısının ve kızının da Hıristiyan olduğunu dile getirmektedir¹⁷.

Yine Eusebius'un beyanına göre pek çok kentte görkemli kiliseler inşa edilmiş; eyalet valileri ve imparatorluk memurları kiliselere büyük bir hoşgörülle yaklaşmışlardır¹⁸. Nikomedia'nın ana kilisesi son derece dikkat çekici bir yer olan imparatorluk sarayının karşısında inşa edilmişti¹⁹. Bu kadar büyük kiliselerin inşası bir taraftan hızla sayısı artan Hıristiyan cemaatin ihtiyaçlarını karşılarken, diğer taraftan kiliseye gelen yüksek sınıftan insanların yaşam tarzını yansıtıyordu.

12 Keresztes 1983, 379.

13 Euseb. *Hist. eccl.* 8 .1; 13.6.

14 Euseb. *Hist. eccl.* 8 .1.4.

15 Euseb. *Hist. eccl.* 8.9.7.

16 Euseb. *Hist. eccl.* 8.11.2.

17 Lact. *De mort. pers.* 15.1.

18 Euseb. *Hist. eccl.* 8.1.5.

19 Lact. *De mort. pers.* 12.3.

Bilindiği gibi Diocletianus III. yüzyıl krizi denilen çalkantılı bir dönemin (235-284) ardından iktidarı ele geçirmiş; 20 Kasım 284 tarihinde Nikomedia’da imparator ilan edilmiştir²⁰. Diocletianus’un saltanatının ilk yılları içerde ve sınırlardaki güvenliği sağlamaya yönelik askeri faaliyetlerle geçmiştir. Arkasından büyük bir restorasyon hareketi başlatmıştır.

Eusebius Büyük Takibat’ın başlangıcından uzun bir süre önce ordudaki Hıristiyan tasfiyelerinden bahsetmektedir²¹. Lactantius ise bu tasfiyelerin nasıl başladığı konusunda ilginç detaylar vermektedir²². Lactantius’a göre, Diocletianus ve Galerius Pers savaşları nedeniyle Doğu’da buldukları sırada gelecekle ilgili olayları öğrenmek için çok sayıda kurban kesmişler ve ciğer falına baktırmışlardır. Ancak kesim sırasında onlara eşlik edenlerin bir kısmı Hıristiyandır. Defalarca denendiği halde kehanet başarılı olamamıştır. Baş kâhin bunun nedeninin orada bulunan kâfirler olduğunu söylemiş; bu duruma sinirlenen Diocletianus orada bulunanların tümünün kurban kesmesini emretmiştir. Arkasından ordu komutanlarına mektup göndermiş, kurban kesme uygulamasının orduda da yapılmasını, reddedenlerin ordudan atılmasını emretmiştir. Söz konusu tasfiyelerin ne zaman gerçekleştiği konusu oldukça tartışmalıdır. Williams²³ ve Jones²⁴ gibi yazarlar bu tasfiyelerin 298–99 yıllarında gerçekleştiği düşünülmektedirler.

Eusebius da yukarıda bahsedilen emri alan komutanların kendi birliklerindeki askerleri kurban kesmeye zorladıklarını anlatmaktadır²⁵. Askerlerin önemli bir seçim yapması gerekiyordu. Eğer kurban kesmeyi reddederlerse ordu içindeki askeri kariyerlerini, emeklilik haklarını ve kişisel tasarruflarını kaybedeceklerdi. Ancak ölüm cezası öngörülüyordu. Eusebius’a göre, tasfiye büyük ölçüde başarılı olmuştu. Ordudaki bu tasfiyelerin ardından Hıristiyanlık karşıtı pagan entelektüellerin Diocletianus üzerindeki etkisi artmıştır²⁶.

Bundan sonraki üç yıl boyunca Doğu’da kalan Diocletianus, 301/2 yılını Mısır’da İskenderiye’de geçirmiş; 31 Mart 302’de Afrika valisine gönderdiği bir *rescriptum*la maniheist liderlerin öldürülmesi emretmiştir²⁷. Böylece maniheizm de takip altına alınmıştır.

20 Kienast 1992, 262.

21 Euseb. *Hist. eccl.* 8.4.1-4; Keresztes 1983, 380.

22 Lact. *De mort. pers.* 10.

23 Williams 2000, 171.

24 Jones 1964, 71.

25 Euseb. *Hist. eccl.* 8.4.2-3.

26 Gaddis 2005, 33.

27 Kienast 1992, 263; Clarke 2005, 647-8.

II. Büyük Takibat Süreci (303-313)

Takibatın nedenleri

Takibat döneminin görgü şahitleri olan Lactantius²⁸ ve Eusebius²⁹ pagan dinin fanatiği olan Galerius'u kıyımın asıl sorumlusu olarak görmektedirler. Ayrıca Diocletianus'un kiliseye karşı genel bir kıyım başlatma kararı almasını da O sağlamıştır³⁰. Ayrıca bu kararın alınmasında Diocletianus'un Hıristiyan karşıtı yazarlardan oluşan danışmalarının da büyük etkisi olduğu söylenmektedir³¹.

Diocletianus'un Hıristiyanlık konusundaki tavır ve icraatlarının doğru anlaşılması için, oluşturduğu yeni imparatorluk anlayışının göz önünde bulundurulması gerekir. Çünkü artık göstermelik de olsa *imperiumu* halktan alan imparator gitmiş, yerine yetkilerini doğrudan tanrıdan alan "Doğulu" bir monark Roma tahtına oturmuştur. Hıristiyanlığa karşı en son ve aynı zamanda en şiddetli saldırının böylesine köklü değişikliklerin olduğu bir dönemde yapılması gözden kaçırılmaması gereken bir durumdur. Çünkü Diocletianus bu tanrısal iradeyi Roma'nın pagan geleneği içinde bulmuştur. Kendisini Iuppiter'le, diğer augustus Maximianus'u Hercules'le özdeşleştirmiştir. Şüphesiz ki bu, eski imparator kültü fikrine yeni bir dönüşten başka bir şey değildi, imparatorluk gücünün kutsal kaynağına yapılan vurgu o dönem için yeni bir şeydi³². Diocletianus'un Roma devletini idari, sosyal ve ekonomik açıdan değiştirip, yepyeni bir dünya düzeni kurarken, bu düzeni ayakta tutacak olan ideolojik temelleri pagan dinde ve Roma'nın geleneksel ahlakında aramasının içinde taşıdığı çelişkinin de göz ardı edilmemesi gerekir. Böyle bir iktidar anlayışı Hıristiyanlara yönelik yeni bir zulüm hareketinin ideolojik temelini oluşturmuştur.

Söz konusu ideolojik temel Roma dini ve Hıristiyanlık arasındaki karşılıklardan beslenmektedir. Eğer herhangi bir yerde birbirine zıt prensipler çatıyorsa, harekete geçirici şeyin ne olduğu çok da önemli değildir³³. Roma dininin en önemli prensiplerinden biri hoşgörüdür. Phrygia'nın ana tanrıça kültü, İsis ve Serapis tapımı veya Mithras dini gibi Doğu kökenli pek çok tapım Roma dini içinde kendisine rahatlıkla yer bulmuştur³⁴ daha doğrusu Roma devlet tapımına uygun hale getirilmiştir. Romalılar evrenin sadece tanrıların

28 Lact. *De mort.* 10.

29 Eus. *Hist. eccl.* 8.

30 Lact. *De mort.* 10, 4; 11.

31 Lact. *De mort.* 16, 4: *auctor et consiliarius ad faciendam persecutionem.*

32 Gregory 2008, 46.

33 Mommsen 1999, 430.

34 Cornell- Matthews 1988, 176.

onlara karşı iyi niyetiyle dengede tutulduğuna inanıyorlardı. Tanrıların iyi niyetinin devam ettirilmesi topluca gerçekleştirilen tapımlara bağlı idi. Hıristiyanlar bu törenlere katılmayı reddediyorlardı. Bu durumun Roma toplumu ve tanrıları arasındaki ilişkileri ve “tanrıların barışını” (*pax deorum*) bozduğuna inanıyorlardı³⁵. Oysa Hıristiyanlar ve Hıristiyanlık Roma dinini reddediyordu. Diocletianus’un, Romanın geleneksel tanrılarının itibarını yükseltmeyi amaçlayan siyaseti, Hıristiyanlarla devlet arasındaki karşılıklı meydan okumayı şiddetlendirmiştir³⁶. Dolayısıyla takibatı daha geniş bir düzlemde böyle bir karşıtlığının sonucu olarak görmek mümkündür.

Kıyım aynı zamanda, devlet memurluğu ve ordu gibi resmi kurumlara sı-zan Hıristiyanlığın başarısına bir tepki olarak da görülebilirdi. Yukarıda da bahsedildiği gibi takibattan önceki uzun barış döneminde Hıristiyanlar eyalet yönetiminde yüksek pozisyonlara gelmişler, pagan tanrılara kurban kesme yükümlülüğünden muaf tutulmuşlardır.

Diğer taraftan Hıristiyan Kilisesi daha başından itibaren merkezi ve hiyerarşik biçimde örgütlenmişti. Bu örgüt Roma devletinden tamamen bağımsızdı. Yaygın söyleyişle kilise devlet içinde devlet haline gelmişti³⁷. Bu durum Roma devleti tarafından tehdit olarak algılanmıştır. Diocletianus’un başlangıçtaki isteksizliğine rağmen, bütün bu faktörlerin bir araya gelmesi takibat kararının alınmasını kolaylaştırmıştır.

Takibat kararın alınması

Lactantius *De Mortibus Persecutorum* adlı eserinin 11. kitabında takibat kararının alınışıyla ilgili detaylı bilgiler vermektedir. Konuya Galerius’un annesinin Hıristiyanlara karşı tutumu ve oğlu üzerindeki etkisini vurgulayarak girmektedir. Batıl itikatlı bir kadın olan Galerius’un annesi, kendisini orman tanrılarına ibadete adanmıştır. Hemen her gün onlar için kurban kesmekte ve bu kurban etleriyle kendi köy halkına (*vicanis suis*) şölen vermektedir. Hıristiyanlar ise bu şölenlere katılmamaktadırlar. O *gentilesle*³⁸ şölen yaparken, Hıristiyanlar perhiz yapmakta ve dua etmektedirler.³⁹ Bu nedenle Galerius’un annesi Hıristiyanlara karşı kötü niyet beslemekte ve oğlunu onlara karşı kışkırtmak-

35 Cornell- Matthews 1988, 177; Gaddis 2005, 31.

36 Freeman 2003, 576.

37 Mommsen 1999, 432.

38 *Gentiles* terimi Augustus döneminden sonra Roma vatandaşı olmayanları ifade etmek için, Hıristiyanlığın yaygınlaşmasından sonra ise Hıristiyan olmayanları yani paganları ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır.

39 Lact. De mort. 12.1: *Erat mater eius deorum montium cultrix, quae cum esset <mulier admodum superstitiosa>, dapibus sacrificabat paene cotidie ac vicanis suis epulas exhibebat. Christiani abstinebant, et illa cum gentibus epulante ieiuniis hi et orationibus insistebant.*

tadır⁴⁰. Burada Lactantius, Galerius'un niçin bu kadar keskin bir Hıristiyan karşıtı olduğu konusuna kendince bu şekilde açıklık getirmektedir.

Daha sonra 302-303 kışı boyunca Galerius'un Diocletianus'la müzakerelerde bulunduğunu söyler. Bu müzakerelerde Galerius, Diocletianus'u Hıristiyanlara karşı sert tedbirler almaya ikna etmeye çalışmıştır. Ancak yaşlı⁴¹ imparator Galerius'un bu hiddetli girişimine karşıdır. Bunun tüm imparatorlukta huzursuzluk yaratacağını düşünmektedir. Hıristiyanların ölüme gitme konusunda oldukça istekli olmalarından dolayı çok kan döküleceğini ileri sürmektedir. Ayrıca Hıristiyanların saraydan ve ordudan uzaklaştırılmalarının yeterli bir tedbir olduğunu kanaatinde dir.⁴²

Bütün bunlara rağmen Diocletianus inatçı bir adam olan Galerius'un çılgınlığına karşı koyamamıştır. Bunun üzerine Diocletianus arkadaşlarının görüşlerini almaya karar vermiştir⁴³. Lactantius takibat kararının verilmesiyle ilişkili olarak Diocletianus'un karar alma süreçlerindeki bir zafiyetinden bahsetmektedir. Diocletianus'un bir konuda olumlu bir karar vermeyi düşündüğünde bunu hiç kimsenin onayını almadan yaptığını; böylece tüm övgüyü kendisinin toplamak istediğini belirtmektedir. Ama ne zaman başı sıkışsa, kötü bir karar almak durumunda kalsa, danışmanlarını topladığını ve bu işin sorumluluğunu onların üzerine atmak istediğini yazmaktadır⁴⁴. Hıristiyanlara karşı takibat kararının alınması konusunda da böyle yapmıştır. Diocletianus az sayıda sivil ve askeri personelden oluşan bir heyet toplamış, heyet üyeleri rütbe sırasına göre bu konudaki görüşlerini açıklamışlardır. Hıristiyanlığa karşı kişisel olarak karşı olanlar, onların tanrıların düşmanı olmalarına ve dini seremonilere katılmama durumlarına son verilmesi gerektiğini düşünmüşlerdir. Bazıları ise Galerius'un niyetini anladıklarından, onu darılmaktan veya kendilerine karşı kışkırtmaktan korktukları için Hıristiyanlara karşı görüş bildirmişlerdir.⁴⁵

Bu konuda hala kararsız olan Diocletianus, son olarak Tanrılara danışmaya karar vermiştir. Miletos'daki Apollon Tapınağına bir kahin göndermiştir. Cevap beklediği gibi Hıristiyanlığın aleyhinde olmuştur⁴⁶. Danışmanlarının, Caesar'ların ve ayrıca Apollon'un görüşlerine daha fazla karşı duramayan Diocletianus sonunda takibat kararını kabul etmiştir. Ancak bütün takibat iş-

40 Lact. *De mort.* 12.2.

41 Diocletianus'un 22 Aralık 245 yılında doğduğu tahmin edilmektedir; bk. Kienast 1992,262. Bu durumda Takibat kararının alındığı yıllarda Diocletianus 58-60 yaşlarında olmalıdır.

42 Lact. *De mort.* 12.3.

43 Lact. *De mort.* 12.4: *Placuit ergo amicorum sententiam experiri.*

44 Lact. *De mort.* 12.5.

45 Lact. *De mort.* 12.6.

46 Lact. *De mort.* 12.7: *Nec sic quidem flexus est imperator, ut accomodaret assensum, sed deos potissimum consulere statuit misitque haruspices ad Apollinem Milesium. Respondit ille ut divinae religionis inimicus.*

lemlerinin kan dökülmeden yürütülmesini istemiştir. Oysa Galerius kurban kesmeyi reddeden herkesin diri diri yakılmasını istemektedir.⁴⁷

Nikomedia'daki kilisenin tahribi ve Birinci *Edictumun* yayınlanması

Apollon kahininin de takibattan yana görüş bildirmesi üzerine takibat kararı kesinleşmiştir. Artık geriye bu işin ne zaman ve şekilde başlatılacağına karar verilmesi kalmıştır⁴⁸. Lactantius Hıristiyanlık dinini yeryüzüden silmek için, en uygun gün olarak 23 Şubat 303 gününün (*a.d. septimum kalendas martias*) yani *Terminalia* bayramının seçildiğini yazar⁴⁹. Eusebius'da aynı tarihi verir⁵⁰. Olayların görgü şahidi olan Lactantius'a göre⁵¹ henüz hava aydınlanmadan *praefectus* emrindeki komutanlar, *tribunuslar* ve hazine bakanı ile birlikte Nikomedia kilisesinin önüne gelmiş, kapıyı zorla açtırmıştır. İçeride arama yapılmış, kutsal metinler toplanıp yakılmış, kilisenin içindeki eşyalar talan edilmiştir. Daha sonra muhafız birlikleri sanki bir şehri kuşatıyormuş gibi savaş düzeni almışlar ve tüm silahlarını kuşanmışlardır. Birkaç saat içinde tüm binayı yerle bir etmişlerdir. Diocletianus'un sarayı kilisenin tam karşısında olduğundan, tüm bu olup bitenleri Galerius'la birlikte saraydan izlemiştir.

Ertesi gün 24 şubat 303'de Büyük Takibat'ın ilk *edictumu* yayınlanmıştır⁵². *Edictumun* metni tam olarak ele geçemediğinden, içerik döneme ilişkin antik yazarların verdiği bilgiler doğrultusunda oluşturulmaktadır⁵³. Fermanın içeriğini şu şekilde özetlemek mümkündür:

- a. Bütün Hıristiyan kiliseleri yıkılacak,
- b. Ayrıca içinde Kutsal Metinler bulunduğu tespit edilen evler de yıkılacak,
- c. Kutsal metinlerin tüm kopyaları ve diğer dini kitaplar toplanacak ve yakılacak,
- d. Tüm kiliselerdeki madeni eşyalar ve kiliseye ait mülklere el konulacak,
- e. Hıristiyanlar ibadet amacıyla biraya gelemeyecekler,
- f. Israrcı Hıristiyanlar davacı ve davalı olarak mahkemelerden yarar-

47 Lact. *De mort.* 12.8.

48 Keresztes 1983, 381; Williams 2000, 175.

49 Lactant. *De mort. pers.* 12.1 : *Inquiritur peragenda rei dies aptus et felix ac potissimum Terminalia deliguntur, quae sunt a.d. septimum Kalendas Martias, ut quasi terminus imponeretur huic religioni. Ille dies primus leti primusque malorum causa fuit, quae et ipsis et orbi terrarum acciderunt.*

50 Euseb. *Hist. eccl.* 8.2.4.

51 Lactant. *De mort. pers.* 12.2-5.

52 Lactant. *De mort. pers.* 13.1.

53 Lactant. *De mort. pers.* 13. ; 15.5.; Euseb. *Hist. eccl.* 8.2.4; *Mart. Pal. praef.* 1; 2.1; Ste-Croix 1954, 75-6.; Keresztes 1983, 381; Corcoran 1996, 179; Williams 2000, 176; Clark 2005, 651.

lanamayacaklar,

- g. Toplumun üst tabakalarında yer alan, özel statü ve ayrıcalıkları olan kişiler Hıristiyanlıkta ısrar ederlerse tüm hukuki ayrıcalıklarını ve haklarını kaybedecekler,
- h. Hıristiyanlığı kabul etmiş olan imparatorluk hizmetindeki azatlı memurlar yeniden köle statüsüne indirilecekler.

Edictum boyalı tahta bir pano üzerinde kentnin merkezinde sergilenmiştir⁵⁴. Ancak Hıristiyan bir fanatik olan Euethius tarafından sökülüş ve parça parça edilmiştir. Arkasından “bunlar da Gotların ve Sarmatların zaferi” diye bağır-
mıştır. Bu cüretkârlık üzerine tutuklanmış, işkence görmüş ve aynı gün yakı-
lararak idam edilmiştir. Böylece yeni kıyım hareketinin ilk şehidi olmuştur⁵⁵.

Edictum kısa sürede uygulamaya konulmuştur. Kiliseler tahrip edilmiş, kut-
sal kitaplar toplanıp yakılmış, toplumun üst kademelerindeki pek çok Hıristi-
yan vatandaşlık haklarını kaybetmiş, imparatorun mahiyetindeki azatlılar ye-
niden köleleştirilmişlerdir⁵⁶. *Edictumun* uygulamasına ilişkin çeşitli örnekler
bulunmaktadır. Örneğin Afrika’da Thibiuca’da *piskopos* Felix kutsal metinleri
teslim etmeyi reddettiği için vali Anullius tarafından 13 Temmuz 303’de öldür-
ülmüştür⁵⁷. Hıristiyanlık Batı’da çok yaygın olmadığı için, Constantius’un top-
raklarında *edictum* çok daha hafif uygulanmıştır. Ancak *Edictumun* uygulan-
masında asıl belirleyici olan valilerin tavırları olmuştur⁵⁸

İkinci Takibat *Edictumu*

Lactantius’a göre⁵⁹ Galerius ilk *edictumu* yeterli bulmamıştı. Bu nedenle
Nikomedia’daki imparatorluk sarayında bir dizi yangın çıkartmıştı. Bu şekilde
Diocletianus’u Hıristiyanlara karşı çok daha sert tavır almaya zorlamayı amaç-
lıyordu⁶⁰. Yangınlardan sonra tüm saray halkı sorgulanmıştır. Diocletianus’un
karısı Prisca ve kızı Valeria’da dâhil herkes mahkeme önünde kurban kesmeye
zorlanmıştır⁶¹. Reddedenler yangının sorumlusu olarak görülmüş ve öldürül-
müştür. Bu kıyım sırasında Diocletianus’un saray halkından olan Gorgonius,
Dorotheus ve Petrus gibi oldukça nüfuzlu saray memurları da şehit edilmiştir⁶².
Ancak kundakçılar asla tespit edilememiştir⁶³. Diocletianus’un öfkesi sarayla

54 Williams 2000,176.

55 Lactant. *De mort. pers.*13.3 ; Euseb. *Hist. eccl.* 8.5.1.

56 Corcoran 1996, 180.

57 Keresztes 1983, 385.

58 Corcoran 1996, 180.

59 Lact. *De mort. pers.* 14; 15.

60 Ayrıca saray yangını için bz. Euseb. *Hist. eccl.* 8.6.6.

61 Williams 2000,178.

62 Euseb. *Hist. eccl.*8.6.1-7. Lact. *De mort. pers.*15.1-3.

63 Lact. *De mort. pers.*14; Euseb. *Hist. eccl.*8.

sınırlı kalmamış ve hane halkının dışına da taşmıştır⁶⁴. Nikomedia piskoposu Anthimus, rahipler, diakonlar ve pek çok Hıristiyan acımasızca öldürülmüştür⁶⁵.

Bu sırada Melitene (Malatya) ve Suriye’de çıkan bir dizi isyan imparatorluğa karşı Hıristiyan komplosu olarak algılanmış ve olayı takiben ikinci bir⁶⁶ *edictum* yayınlanmıştır⁶⁷. *Edictum* muhtemelen 303 yılının baharında veya yaz başında yayınlanmıştır⁶⁸. *Edictum* tüm piskopos ve rahiplerin tutuklanmasını emrediyordu. İkinci fermanın yayınlanmasından sonra hapishaneler ağzına kadar dolmuştu. Eusebius’un belirttiğine göre o kadar çok rahip tutuklanmıştı ki, hapishanelerde yer açmak için sıradan suçluların çoğu serbest bırakılmıştı⁶⁹. Benzer bir durum yüzlerce yıl önce İsa’nın yargılanması sırasında da yaşanmıştır. İudaea valisi Pontius Pilatus’un İsa’yı yargılaması sırasında, İsa’nın Yahudi kökenli karşıtları, kentte çıkan bir ayaklanmaya katılmaktan ve adam öldürmekten hapse atılmış olan Barabbas’nın salıverilmesini ve İsa’nın öldürülmesini istemişlerdir. Bu tartışmanın sonunda Barabbas serbest bırakılmış, İsa ise idam edilmiştir.⁷⁰

Üçüncü *Edictum*

Yukarıda da bahsedildiği gibi ikinci *Edictum* uyarınca pek çok Hıristiyan rahip ve piskopos tutuklanmıştı. Hükümdarlığının yirminci yıldönümünü (*vicennalia*) beklemekte olan Diocletianus, 303 yılı Kasım ayında hapishanelerdeki yoğunluğu ortadan kaldırmak amacıyla genel af ilan etmiştir⁷¹. Eusebius’un anlatısına göre⁷² hapishanelerdeki din adamlarının gönüllü olarak veya işkence altında kurban kesmeleri koşuluyla salıverilmelerini emreden üçüncü bir takibat *edictumu* daha yayınlanmıştır. Ancak söz konusu genel af ile Hıristiyan din adamlarının koşullu olarak serbest bırakılmasını öngören Üçüncü *Edictum*’un aynı olup olmadığı tartışmalıdır. Keresztes⁷³ iki belgenin aynı olamayacağını, kurban kesmek koşuluyla serbest bırakılmanın bir af olarak değerlendirilemeyeceğini, bu nedenle Üçüncü Takibat *Edictumu*’nu söz konusu genel afı ayrı düşünmek gerektiğini ileri sürmektedir.

Eusebius hem *Kilise Tarihi* adlı eserinde⁷⁴ hem de *Filistin Şehitleri*’nde⁷⁵

64 Lact. *De mort. pers.* 15.1-5; Euseb. *Hist. Eccl.* 8.6.6-7.

65 Euseb. *Hist. eccl.* 8.6.8.

66 Ste-Croix 1954,76; Keresztes 1983, 382.

67 Euseb. *Hist. eccl.* 8.6.8-9; 8.2.3; Mart. *Palest.* pr. 2.

68 Ste-Croix 1954,76; Keresztes 1983, 382.

69 Euseb., *Hist. eccl.* 8.6.8-9; Ste-Croix 1954, 76 ; Williams 2000, 178.

70 Luka İncili 23: 13-25.

71 Keresztes 1983, 383; Williams 2000, 178.

72 Euseb., *Hist. eccl.* 8.6.10; 8.2.5.

73 Keresztes 1983, 383.

74 Euseb., *Hist. eccl.* 8.3.1-4.

75 *Mart. Palest.* 1.3-5.

edictumun uygulanmasıyla ilgili detaylı bilgiler vermektedir. Bu ifadelerden anlaşıldığına göre idareciler Hıristiyan din adamlarını kurban kesmeye zorlamak için pek çok türden işkenceye başvurmuşlardır. Çok sayıda din adamı bu işkenceler sırasında şehit olmuştur.

Dördüncü *Edictum*

Eusebius *Filistin Şehitleri* adlı eserinde⁷⁶ herkese tanrılara kurban kesmeyi ve libasyon yapmayı emreden dördüncü bir *edictum* yayımlandığından bahsetmektedir. *Edictuma* uymayanlar idam edilecekti. Ferman kesin olarak tarihlenememektedir. Ancak 304–305 yılında, imparatorluğun farklı bölgelerinde farklı tarihlerde uygulamaya konulduğu anlaşılmaktadır⁷⁷.

Şehitlerin *Acts* ve *Passion* hikâyelerinden⁷⁸ anlaşıldığına göre, ferman Galerius'un bölgesinde Şubat 304 gibi erken bir tarihte yürürlüğe konulmuştu⁷⁹. Maximianus'un topraklarında Temmuz 304'de⁸⁰, Diocletianus'un egemenlik bölgesinde ise Mart 305'den⁸¹ itibaren uygulandığı görülmektedir. *Edictumun* gereği olan kurban kesme görevini yerine getirmeyenler maden ocaklarına gönderilmişler, çeşitli işkencelere maruz kalmışlar ve hatta öldürülmüşlerdir⁸².

Diocletinus'un tahttan çekilmesinden sonraki takibat süreci

1 Mayıs 305 tarihinde Diocletianus diğer Augustus Maximianus ile birlikte tahttan çekilmiş ve ikinci *tetrarkhia* kurulmuştur. Galerius ve Maximinus Daia'nın topraklarında takibat ve kıyım devam etmiştir⁸³. Batı eyaletlerinde ise kıyımın yeniden başladığına dair kanıt bulunmamaktadır. 306 yılı baharında Maximinus Daia, genel kurbanı emreden bir *edictum* yayınlamıştır⁸⁴. *Edictumun* uygulanması için kurban sunacakların listeleri hazırlanmış; kadın, çocuk çocuk ayırmadan herkes tapınaklarda toplatılmıştır. İsim isim çağrılarak kurban uygulaması yapılmıştır⁸⁵. Maximinus Daia 308 sonunda veya 309 başında yeni bir *edictum* daha yayınlamıştır⁸⁶. Söz konusu *edictum* da genel bir kurbanı

76 *Mart. Palest.* 3.1; Lact. *De mort. pers.* 15.4.

77 Ste-Croix 1954, 77; Keresztes 1983, 383-4.

78 *Act* ve *Passion* sözcükleri II. yüzyıldan itibaren Hıristiyan Şehitlerin (*Martyres*) çektikleri acıları ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır. Şehitlerin mahkeme kayıtlarına dayanan hikâyelerine “*acts*”, görgü şahitlerinin ifadelerin dayanan hikâyelerine “*passiones*” denilmektedir.

79 Baynes 1924, 189-94; Ste-Croix 1954, 77; Keresztes 1983, 384.

80 Baynes 1924, 189-94; Ste-Croix 1954, 77; Keresztes 1983, 384.

81 Baynes 1924, 189-94.

82 Euseb. *Mart. Palest.* 3.1;7.1-3; 8.1; 8.13;9.1; 10.1; 13.1.4-10;Euseb., *Hist. eccl.* 8.12.10. Gustafson 1994, 422-23.

83 Keresztes 1983, 384.

84 Euseb. *Mart. Palest.* 4. 8.

85 Keresztes 1983, 384.

86 Euseb. *Mart. Palest.* 9.2.

emrediyordu. Kadın, erkek, köle, çocuk ayrımı yapmadan herkes kurban kesmeye ve libasyon yapmaya zorlanacaktı. *Curatorlar*, *duumvirler* ve kayıtları tutan *tabularii*; olayı gözlemek, birilerinin gözden kaçmasını önlemekle yükümlü idiler. Libasyon için pazar yerlerinde yiyecekler satılıyordu. İnsanları kaçabilecekleri tüm çıkışlar tutulmuştu. Ayrıca hamamlardaki müşterilerin de kurban kesmesini sağlamak amacıyla bekçiler hamamlara gönderilmişti.

III. Takibatın sona ermesi

Takibatın en ateşli savunucusu ve uygulayıcısı olan Galerius 311 yılında ölümcül bir hastalıktan yatağa düşmüş; ölmeden kısa bir süre önce 30 Nisan 311 yılında “Hoşgörü Fermanı”nı yayınlamıştır⁸⁷. Fermanın tam metni Lactantius’un *De Mortibus Persecutorum* adı eserinin 34. kitabında yer almaktadır. Ayrıca Eusebius’un *Kilise Tarihi*’nde⁸⁸ ferman metninin Yunanca çevirisi bulunmaktadır. Metinde bazı hatalar olmasına rağmen, orijinal Latince metnin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olması açısından önemlidir. Fermana imza koyan dört yöneticinin gözünde de artık Hıristiyanlık yasa dışı olmaktan çıkmıştır. Fermanın en can alıcı kısmında⁸⁹ “... Hoşgörümüzü onlara da uzattık, Hıristiyanlar yeniden ortaya çıkabilir ve toplanma yerlerini yeniden inşa edebilirler, yeter ki kamu düzenini bozacak bir şey yapmasınlar” denilmektedir. Galerius *edictumun* yayınlanmasında beş gün sonra ölmüştür. Ferman Hıristiyanlar açısından son derece önemli idi. Daha önce Hıristiyanlara karşı gösterilen hoşgörü tavırları yasal bir temele oturmamıştı. İlk kez bir yasayla Hıristiyanlara hoşgörü tanınıyordu.

Hoşgörü Fermanına rağmen, Maximinus’un 312 yılının baharında Anadolu’daki Hıristiyanlara karşı yeni bir takibat harekâtı başlattığı bilinmektedir. Harekât kapsamında Maximinus’un Caesarea’da (Kayseri) Hıristiyan askerleri görevlerinden ayrılmaya ve pagan törenlere girmeye zorladığı bilinmektedir. Eyalet valilerine, bölgeleri içindeki Hıristiyanları uzaklaştırmaları da emredilmiştir. Hıristiyanların tapınaklarının yeniden inşa etmeleri yasaklanmış, yasağa uymayanlar ölümle tehdit edilmiştir.⁹⁰

Hıristiyanlığın yasallaşması konusunda bundan sonraki en önemli adım 313 yılında Constantinus ve Licinius’un ortak imzasıyla yayınlanan Milano Fermanı olmuştur. Ferman Lactantius’un *Takibatçıların Ölümü Üzerine* adlı eserinde⁹¹ eksiksiz ve daha doğru biçimde günümüze ulaşmıştır. Fermana göre

87 Keresztes 1983, 390; İznik 2009, 58.

88 Euseb. *Hist. eccl.* 8.17.3-11.

89 Lactant. *De mort. pers.* 34.4.

90 İznik 2009, 57; Corcoran 1996, 149-151; Mitchell 1999, 64.

91 Lactant. *De Mort. pers.* 48.

daha önceki takibat *edictum*ları çerçevesinde kilisenin el konulan malları iade edilecek, kilise vergilerden ve angaryalardan muaf tutulacaktır. En önemlisi de Milano Fermanı'yla Hıristiyanlık Roma imparatorluğu'nun kabul ettiği yasal dinler arasındaki yerini almıştır. Böylece Büyük Takibatın Hıristiyanlar üzerinde açtığı yaralar sarılmış, Constantinus'un kişisel desteğini de alan Hıristiyanlık Roma'nın resmi dini olma yönünde hızlı bir gelişim kaydetmiştir.

Değerlendirme

Yukarıda da değinildiği gibi takibatın durdurulması yönünde ilk adım, en keskin takibatçı Galerius tarafından atılmıştır. Onun Hoşgörü Fermanı'yla atılan adım Constantinus ve ortağı Licinius'un Milano Fermanı'yla daha da sağlamlaştırılmıştır. Bu durum takibatın Hıristiyanlığın ve Hıristiyanların zaferiyle sonuçlandığını göstermektedir. Bunca gayretine rağmen Roma devleti Hıristiyanlığı yok etme konusunda başarılı olamamıştır.

Hıristiyanlığın bu başarısında başlangıçtan itibaren Roma devletini örnek almak suretiyle çok iyi örgütlenmiş olmasının büyük bir payı vardır. Oysa Roma dini merkezi örgütlenmeden yoksundu. Ayrıca artık Hıristiyanlık kölelerin ve kadınların dini olmaktan çıkmıştı. Toplumun en üst kademelerinde temsilcilerinin olması Roma'nın bu dini ortadan kaldırmaya yönelik hareketinde çok geç kaldığını göstermektedir.

Ayrıca Roma dini artık insanların ihtiyaçlarına yanıt vermiyordu. Doğu ve Batı kültürü yoğun bir etkileşim içine girmişti. En yoğun etkileşim inançlar alanında yaşanıyordu. Bu gelişmeyi şiddet kullanarak engellemek imkânsızdı. Uygulanan şiddet ters etki yapmıştı.

303 yılında Galerius ve Diocletianus tarafından başlatılan Hıristiyan kilisesine yönelik Büyük Takibat harekâtı daha sonraki Bizans Hıristiyanlığı üzerinde güçlü bir etki yaratmıştır. Bazı Hıristiyanlar Roma devletinin baskı ve zulümleri karşısında inançlarından vazgeçerken, pek çoğu türlü çeşit işkenceye maruz kalmalarına rağmen direnmiş ve öldürülmüşlerdir. Gregory⁹² bu durumun Hıristiyanlara hem o dönemde, hem de sonraki dönemlerde kahramanca muhalif bir duruş kazandırdığını, bir yanda zulmedenler ve onlara boyun eğenler, öte yanda ölmek pahasına imparatorluğun emirlerine karşı gelen azizlerin yer aldığını vurgulamaktadır.

Büyük Takibatın Hıristiyan kilisesi üzerindeki en önemli etkisi ise Donatist bölünmeye yol açmasıdır. Takibatın ardından gördükleri zulüm karşısında pes edip inançlarından dönenlere ve kutsal kitapları devlet görevlilerine teslim

92 Gregory 2008, 52.

edenlere (*traditiores*) karşı nasıl bir tavır takınılacağı konusunda kilise ikiye ayrılmıştır. Bazı piskoposlar onların bağışlanmasından yana tavır alırken, bazıları onların büyük bir günah işlediklerini ve affedilemeyeceklerini ileri sürmüşlerdir⁹³. Bağışlanamaz diyenler lideri Numidia’da Casae Nigrae piskoposu Donatus idi⁹⁴.

Gregory, Bizans kilisesinin Diocletianus dönemine ve takibata bakışını şu şekilde özetlemektedir⁹⁵ :

Bizans Kilisesi Diocletianus Dönemini dünya nimetlerinden vazgeçilen bir “kahramanlık çağı” olarak anımsamıştır. Bunun yanında, şehitlerin her türlü ayartma ve tehdide rağmen inançlarından vazgeçmeyi reddetmeleri - ve sıklıkla bahsedilen şehit düşme istekleri- kendilerini imparatorlarının yanlış tutumlarına karşı direnmek zorunda hisseden Bizanslılar için öğretici ve ahlaki bir ilham kaynağı oluşturdu. Bizans devletinin Hıristiyan bir otokrazi olmasına rağmen dini konularda imparatora meydan okuyan bireylerin sıklıkla ortaya çıkması paradoksunun açıklamalarından biri kesinlikle budur.

93 Cornell- Matthews 1988, 178; Gaddis 2005, 41; Gregory 2008, 51.

94 Alexander 1980, 540.

95 Gregory 2008, 52.

KAYNAKÇA

- Alexander 1980 Alexander, J. S., “The Motive for a distinction between Donatus of Carthage and Donatus of Casae Nigrae”. *The Journal of Theological Studies* 31:2 (1980): 540-547.
- Barnes 1968 Barnes, T. D. “Legislation Against the Christians” *Journal of Roman Studies* 58:1-2 (1968): 32-50.
- Clarke 2005 Clarke, G. “Third-century Christianity”, *CAH 12: The Crisis of Empire, a.d. 193–337*, Cambridge University Press, New York 2005 (Second Edition),s. 589-672.
- Corcoran 1996 Corcoran, S. *The Empire of the Tetrarchs. Imperial Pronouncement and Government AD 284-324*. Oxford: Clarendon Press.
- Cornell- Matthews 1988 Cornell, T. Ve J. Matthews. *Roma Dünyası. İletişim Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi 5.cilt. Çev. Şadan Karadeniz. İstanbul: İletişim Yayınları.*
- Euseb. *Hist. eccl.* Eusebius, *Historia Ecclesiastica* : NPNF2-01. Eusebius Pamphilus: Church History, Life of Constantine, Oration in Praise of Constantine by Eusebius Pamphilus, Christian Classics Ethereal Library, <http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf201.html>.
- Euseb. Mart. Palest. Eusebius, *De Martyribus Palaestinae*: NPNF2-01. Eusebius Pamphilus: Church History, Life of Constantine, Oration in Praise of Constantine by Eusebius Pamphilus, Christian Classics Ethereal Library, <http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf201.html>. Church History içinde s.724-751.
- Freeman 2003 Freeman, C., *Mısır, Yunan ve Roma. Antik Akdeniz Uygarlıkları*. Çev. S. Kemal Angı. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları (Orijinal baskı 1996).
- Gaddis 2005 Gaddis, M. *There is no crime for those who have Christ: Religious violence in the Christian Roman Empire*. Berkeley: University of California Press.

- Gregory 2008 Gregory, T.E. *Bizans Tarihi*. Çev. E. Ermert. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gustafson 1994 Gustafson, M. “Condemnation to the Mines in the Later Roman Empire”. The *Harvard Theological Review*, Vol. 87, No. 4 (Oct., 1994): 421-433.
- Haas 1983 Haas, Ch. “Imperial Religious Policy and Valerian’s Persecution of the Church, A.D. 257-260”. *Church History*, Vol. 52, No. 2 (Jun., 1983): 133-144.
- İznic 2009 İznic, E. “Pagan Bir İmparatorluğun Hıristiyan İmparatorluğa Dönüşümü”, *Doğu-Batı* 49 (2009): 41-76.
- Jones 1964 Jones, A.H.M. *The Later Roman Empire 284-602. A Social Economic and administrative Survey I-II-III*. Oxford: Basil Blackwell.
- Keresztes 1983 Keresztes, P. “From the Great Persecution to the Peace of Galerius”. *Vigiliae Christianae*, Vol. 37, No. 4 (Dec., 1983): 379-399.
- Kienast 1992 Kienast, D. *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. Darmstadt: Wiss. Buchges.
- Lactant. *De Mort. Pers Lucius Caecilius Firmianus Lactantius*
Lactantius, *De mortibus persecutorum*:
<http://www.thelatinlibrary.com/lactantius/demort.shtml>.
- Luka İncili *Kutsal Kitap. Eski ve Yeni Anlaşma* (Tevrat, Zebur, İncil). İstanbul 2001: Yeni Yaşam Yayınları.
- Millar 1977 Millar, F. *The Emperor in the Roman World (31 BC – AD 337)*. Ithaca, New York : Cornell University Press.
- Mitchell 1999 Mitchell, S. *Anatolia. Land, Men, and Gods in Asia Minor. Volume II: The rise of church*. Oxford: Oxford University Press.

- Mommsen 1999 Mommsen, Th. *A history of Rome under Emperors*. Ed. Thomas Wiedemann. London and New York: Routledge.
- Plin. *Ep.* Plinius, *Epistulae*: Genç Plinius'un Anadolu Mektupları. Plinius, *Epistulae*, 10.Kitap. Çev. Çiğdem Dürüşken - Erendiz Özbayoğlu. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ste. Croix 1954 de Ste-Croix , G.E.M. "Aspects of the «Great» Persecution". *The Harvard Theological Review*, Vol. 47, No. 2 (Apr., 1954): 75-113.
- Ste-Croix 1963 de Ste-Croix , G.E.M. "Why Were the Early Christians Persecuted?" *Past & Present* 26 (1963): 6-38.
- Suet. *Nero* C. Suetonius Tranquillus, Nero, Ed. Alexander Thomson.<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0132%3A1ife%3Dnero%3Achapter%3D16>.
- Tac., *ann.* Cornelius Tacitus, *Annales*: The Annals, Alfred John Church, William Jackson Brodribb, Ed.<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0078%3Abook%3D15%3Achapter%3D44>.
- Tert., *Apol.* Quintus Septimius Florens Tertullianus, *Apologeticus*: The Apology for the Christians <http://www.intratext.com/IXT/ENG2035/>
- Williams 2000 Williams, S. *Diocletian and the Roman Recovery*. London: Routledge.